

גוניה של המרה השחורה: מאריסטו לעת החדשה

גגה ייס ורז חן־מוריס

מעטים החיבורים שבמסגרת מצומצמת של מספר עמודים מצליחים לעצב תמונה שלמה של הנפש האנושית, על שלל ריגושיה והלכי הרוח המלווים אותה, ובתוך כך גם יוצקים תשתית לדיון עתידי בן מאות שנים בנושא מסוים. אחד החיבורים המעטים האלה הוא הטקסט הקצר של (פסיאודו־) אריסטו על המלנכוליה בתוך החיבור בעיות במדעי הטבע, פרק מס' 30, *Phusika Problēmata* (להלן, פרובלמטה) שתורגם כאן לראשונה לעברית על ידי גבריאל צורן.¹

בחיבורו זה של (פסיאודו־) אריסטו, נטועים שורשיהם של מושגים כגון *acedia*, "העצלות הרוחנית" ו־*tristitia*, "העצב הרוחני", צורות של מועקה נפשית המלווה את "אוהב החוכמה" המבקש את התגלותה של אמת נשגבת במסע החקר שלו ובחיפוש אחר השלמות האנושית. במובן זה מספק המחבר האריסטוטלי נקודת התייחסות פרימודיאלית לגנאלוגיה של תחושת האדישות, *ennui*, או ה־*Weltschmerz* הרומנטי, ולשאפה אל הנשגב הקנטיאני או אל השעמום האקזיסטנציאליסטי.²

מה מייחד את החיבור הקצר והמתומצת הזה? ומה הם עיקריה של התשתית התפיסתית שאותה הניח המחבר למען אלפיים שנות פסיכולוגיה שיבואו אחריו, אותם דורות עתידיים של חקירה והתבוננות בתהומות הנפש האנושית, כמו גם בתחושות ההתעלות בעת התרוממות הרוח אל פסגות היצירה והמחשבה?

אחת הקושיות המטופלות בפרובלמטה תוהה על "המרה השחורה" ומציגה תופעה, שעל פניה נראית כנוגדת את השכל הישר ושההסבר לה אינו נתון באופן מידי או אינטואיטיבי: כיצד יתכן שלצד מצוינות בתחומי דעת ועשייה מסוימים, כמו להיות מצביא או פילוסוף, מופיעות גם מצוקות נפשיות ופיזיולוגיות של עצב וכדוך או פרכוסים של מחלת הנפילה? מדוע, כפי שטוענת אמרה עממית, כרוכים הגאונות והשיגעון זה בזה? המחבר האריסטוטלי לא היה הראשון להבחין בקשר זה; ניתן למצוא לו הדהוד כבר

1 למקור ביוונית לצד תרגום לאנגלית ראו: Aristotle, *Problems 30 – I*, Robert Mayhew and David C. Mirhady (Eds and trans.), Loeb Classical Library, London: Harvard University Press, 2011, p. 277.

2 במונח גנאלוגיה יש כמובן משום הפניה למתודולוגיה הניטשיאנית כפי שהיא באה לידי ביטוי בספרו של פרידריך ניטשה, "לגניאלוגיה של המוסר" (פרידריך ניטשה, מעבר לטוב ולרוע; לגניאלוגיה של המוסר, מגרמנית: ישראל אלדד. תל אביב: שוקן, 1967); ויותר מכך לשיטה שפיתח מישל פוקו להבנה היסטורית, בעיקר בחלק השלישי של "ההיסטוריה של המיניות": Michel Foucault, *The History of Sexuality Volume 3: The Care of the Self*. London: Penguin Books, 1984.

בסיפור המקראי על שאול, הנע בין תחושת הפחיתות של הנער המחפש אחר האתונות כשהוא נחבא אל הכלים ומתרחק מן ההמון, לבין ההתפרצויות האקסטטיביות שלו בחברת המתנבאים, או כמלך הנתון בפחד מתמיד ומחפש מרגוע לצלילי הנבל.³

הדהוד אחר לתפיסה זו נמצא בפיידרוס לאפלטון. בדאיאלוג זה מפריד אפלטון בין השיגעון הנחות, הנתון לתאוות הבשרים, לבין המאניה הארוטית של הפילוסוף, המובילה אותו לשוב ולחוות את האמת שבה חזתה נפשו לפני בואה אל העולם החומרי. חיזיון זה התרחש בעוד הנפש עצמה נקברת "בתוך מה שאנו גוררים אתנו וקוראים לו 'גוף', כלואים בתוכו כמו צדפות".⁴

הסופר המקראי ואפלטון רואים את גדלות הנפש הצומחת מן השיגעון כתלויה בגורם חיצוני ועל טבעי, במקרה של שאול המלך גדלות הנפש באה מחסד האל, בעוד הרוח הרעה נחה על המלך האומלל בעת שהאל מסתיר את פניו ומסיר ממנו את השגחתו. אצל אפלטון השיגעון נתפס כמלא השראה ומ"הגדולות בברכות" רק בתנאי שהוא "מתנה אלוהית". במצב כזה "השיגעון מושלם ומכובד יותר מן השפיות: הראשון בא מאיזשהו אל, ואילו השנייה שייכת לבני אדם".⁵

עבור המחבר האריסטוטלי ההסבר התאוסופי אינו אפשרי. על פי התפיסה האריסטוטלית, ובניגוד לזו האפלטונית, הנפש אינה נפרדת מן הגוף ולכן אינה יכולה להיפרד ממנו, לשוטט בעולמות עליונים ולזכות ברגעי הארה. יתרה מזו, על פי התפיסה האריסטוטלית גורמים אלוהיים אינם יכולים להתערב בעולם הטבעי, לכן האלוהות הנצחית אינה יכולה להעניק גדלות נפש ליצור האנושי החי והמתקיים בעולם התת־ירחי של לידה וכליה. משום כך פונה המחבר האריסטוטלי אל ההסבר הפיזיולוגי-חומרי, המסתמך על תורת ארבע הליחות, שמקורה עוד במחשבה הפרה־סוקרטית וההיפוקרטית. על פי תורה זו הגוף חי ומתפקד בזכות ארבע ליחות הקיימות בתוכו: דם, ריר או כיח, מרה צהובה הנמצאת בכבד ומרה שחורה. האיזון או חוסר האיזון בין ארבע הליחות נתפס כקובע את מצבו הרפואי של הגוף,⁶ וכל אחת מהליחות נתפסת כקשורה לארבע איכויות פיזיות־תחושתיות: חום וקור, יובש ולחות. היה זה היפוקרטס, בסוף המאה החמישית לפנה"ס, שאבחן את המלנכוליה כנובעת מעודף במרה שחורה.⁷

3 שמואל א י 10-5: "וַיְהִי כְּבָאֵךְ שֶׁם הָעִיר, וַפְגַּעְתָּ חֶבֶל נְבָאִים יְרָדִים מֵהַבְּמָה, וְלִפְנֵיהֶם נָבֵל וְתֵף וְחָלִיל וְכֹזֵר, וְהֵמָּה מִתְנַבְּאִים. וְצָלְחָה עֲלֶיךָ רוּחַ יְהוָה, וְהִתְנַבֵּית עִמָּם; וְנִהַפְכָתָ, לְאִישׁ אֲחֵר. [...] הִנֵּה חֶבֶל־נְבָאִים לְקֶרְאֲתוֹ; וְתִצְלַח עֲלֶיךָ רוּחַ אֱלֹהִים, וַיִּתְנַבֵּא בְּתוֹכְכֶם". שמואל א יח 10: "וְתִצְלַח רוּחַ אֱלֹהִים רָעָה אֶל־שְׂאוּל וַיִּתְנַבֵּא בְּתוֹךְ־הַבַּיִת, וְדָוִד מִנְּגֵן בְּיָדוֹ, כַּיּוֹם בַּיּוֹם".

4 אפלטון, פיידרוס, מיוונית, מבוא והערות: מרגלית פינקלברג. תל אביב: חרגול ועם עובד, 2010, עמ' 61.

5 שם, עמ' 50.

6 Stanley W. Jackson, "Melancholia and the Waning of the Humoral Theory", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 33 (1978), pp. 367-76; Jacques Jouanna, *Hippocrates*, Translated by M. B. De Bevoise, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1992, pp. 210-211; 282-285; 314-317

7 יש לציין כי בקורפוס הכתבים ההיפוקרטיים (סוף המאה החמישית-ראשית המאה הרביעית לפנה"ס) אין דיון ספציפי העוסק במלנכוליה, אך ניתן להתייחס למספר קטעים מתוכם שבהם מופיעות המילים "מלנכוליה", "מלנכולי", ושמהם ניתן לקבל מושג, גם אם חלקי בלבד, על התפיסה ההיפוקרטית את המלנכוליה. הקורפוס ההיפוקרטי מכיל כשישים חיבורים רפואיים שנכתבו ביוונית יונית בתקופה

המחבר האריסטוטלי ממשך בקו המחשבה הזה, כאשר הוא מבחין בין עודף מוגזם של מרה שחורה כגורם למחלה ולהפרעה נפשית עמוקה, לבין עודף מתון של מרה שחורה המעצב את אופיים של "אלה שהמזג הזה מצוי בהם בדרך הטבע" ומקבע בהם תכונות מלנכוליות שאינן בהכרח מתבטאות כחולי ממשי. אלא שהמחבר האריסטוטלי הולך מעבר לאבחון ההיפוקרטי; בעוד האחרון רואה את המרה השחורה כליחה יבשה וקרה, מבחין המחבר האריסטוטלי בין שני סוגים של מרה שחורה: מול זו היבשה והקרה הגורמת לדכדוך, לעצב ולחוסר יכולת לפעול, הוא מציב את המרה השחורה החמה, זו המעניקה תחושה של רוממות רוח והתעלות ופותחת את מעייני היצירה האנושית. בכך מאחד המחבר האריסטוטלי את שני סוגי השיגעון שאפלטון דאג בנחרצות להבחין ביניהם ומציג אותם כאן כנובעים מגורם סיבתי אחד – עודף במרה שחורה; והמרה השחורה עצמה נחלקת לשניים, זו הקרה והאינרטיה וזו החמה, המעוררת והמתסיסה. כך נוצרה תפיסת המבנה הליברית של המלנכוליה על תנודותיה, אלה הלוכדות את הטיפוס המלנכולי בסבלו ובצפייה המתמדת שלו לרגעי ההתעלות, מול חרדתו המצמיתה שמא אין כל ממש ברגעים האלה.

בספקו הסבר מטריאליסטי למלנכוליה, מציב המחבר האריסטוטלי מורכבות נוספת ותוהה: איך צומחות מן המצע החומרי של ליחות הגוף הארות של נבואה, כריזמה פוליטית, גדלות נפש ויצירתיות פואטית? אילו ערכי אמת יש ברגעי ההשראה המלנכוליים, אם בסופו של דבר הם אינם אלא תערובות מסוימות של ליחות הגוף והיעדר האיזון ביניהן? כדי להבין כיצד בונה המחבר האריסטוטלי את מתח התהייה וכיצד הוא מצליח להציג את מכלול מורכבותה הסבוכה של המלנכוליה, מבלי להתקבע בהעמדה שטחית של הריגוש המלנכולי על ליחות הגוף בלבד, נפנה לקריאה צמודה של מקרי המבחן המלנכוליים שהוא מביא בחיבורו פרובלמטה.

החיבור נפתח בשאלה מפורסמת שמרבים לצטט אותה, "מדוע כל אותם אנשים שהגיעו לכלל הצטיינות מיוחדת בפלוסופיה, בפוליטיקה, בשירה או באמנות, הם בעלי-מרה שחורה ומקצתם אף לוקים במחלות שמקורן במרה השחורה?" בשאלה הזאת, הפותחת את החיבור של אריסטו, מובלעת הנחת יסוד, לפיה הגאונים הם אנשים מלנכוליים מטבעם, ונשאלת השאלה אם הנחה זו אינה סותרת תפיסה שונה שבאה לידי ביטוי בחיבורים אריסטוטליים אחרים, שבהם נתפסת המלנכוליה כאחראית לשיבושים בהיגיון מצד אחד וכמעצימה את הדמיון מצד אחר.

פיליפ ואן דר אייק טוען שאין בכך סתירה, ומזכיר בהקשר הזה את דבריו של אריסטו בפואטיקה על השימוש במטפורות: היכולת ליצור מטפורה טובה, שהיא הדבר החשוב ביותר בשירה, תלויה ביכולת טבעית, מעין אינטואיציה, המתוארת כיכולת "לראות

הקלסית. על תארוך הקורפוס ושאלת המחבר וכן על השפעת הפילוסופיה הפרה-סוקרטית על הרפואה ההיפוקרטית, ראו: Noga Arikha, *Passions and Tempers: A History of the Humours*. New York: Harper Perennial, 2008, pp. 3–33; Raymond Klibansky, Erwin Panofsky and Fritz Saxl, *Saturn and Melancholy: Studies in the History of Natural Philosophy, Religion and Art*. London: Nelson, 1964, p. 4; Jouanna Art. שם, עמ' 56–71, 325–327. אריסטו, פואטיקה, מיוונית: יואב רינון, יעקב גולומב (עורך), ירושלים: מאגנס, 2003. 8

זהויות⁹ והיא אינה ניתנת ללימוד או להכשרה.¹⁰ ואן דר אייק טוען שעבור אריסטו, היכולת לראות זהויות ולהבחין בקווי הדמיון המקשרים בין דברים שנראים רחוקים מאוד זה מזה, מאפיינת לא רק את המשוררים הגאונים אלא גם את הפילוסופים, כי גם חשיבה אינטלקטואלית, המבוססת על תהליך של הסקת מסקנות ועל היכולת להגדיר, מתאפשרת בזכות אותה יכולת, שהיא תכונה טבעית. במילים אחרות, על פי (פסיאודוס) אריסטו הפוטנציאל להיות משורר או פילוסוף, אומן או רטוריקן גאון, אינו טמון בנפש ולא בהשכלה אלא בגוף המלנכולי עצמו, שמטבעו קיימים בו עודפי ליחה שחורה והוא נתון תמידית לשינויים באיזון שבין חום לקור. הגוף הוא זה שפוטנציאל הגאונות טמון בו.

כדי להסביר כיצד פועלת המלנכוליה בגוף, משתמש המחבר באנלוגיה ומשווה בין פעולתו והשפעתו של היין על גוף האדם לבין השפעתה של המלנכוליה עליו. כאשר אדם שותה יין התנהגותו משתנה ואופיו משתנה, אך באופן שונה אצל אנשים שונים; למשל, יש מי שהיין גורם לו להיות אמיץ או נועז ויש מי שנעשה בכיין. המחבר מתאר דרגות שונות של השפעת היין, כך למשל אדם קר רוח ושקט יכול להפוך בהשפעת מעט יין לפטפטן ולנרעש (מעורער, מודאג). אם ישתה עוד, יהפוך לחסר זהירות, לחסר רסן, לאלים ולבסוף למטורף (ביוונית, מאניקוס *μανικός*). היין גורם לאנשים מסוימים להיות מלאי פחד ולאחרים – להיות מלאי חמלה או שתקנים, אוהבים אך גם עצבניים. כשם שהיין מעורר תאוה (במיוחד יין אדום שיש בו יותר אוויר), כך גם המלנכוליה גורמת לאנשים רבים להיות מלאי תאוה, כלומר בעלי חשק מיני מוגבר. המלנכוליה, כמו היין, מוציאה מאיזון את התערובת (ביוונית, קראסיס *κράσις*) (של החום והקור בגוף או של הנזלים בגוף), אך בניגוד ליין, המלנכוליה איננה זמנית והשפעתה אינה מתפוגגת אלא תמידית כי היא טבעם של אנשים מסוימים.

בהמשך החיבור נזכרים מאפיינים פיזיים נוספים. למשל, שהמלנכוליה גורמת לכאבים חזקים באזור עצם החזה, או שהמלנכוליה היא הסיבה למחלות לב, לעייפות ולנרפות, לרזון ולוורידים בולטים. בין המאפיינים הנפשיים המזוהים עם המלנכוליה מוזכרים בחיבור פחדים, אדישות ומורך לב כקוטב רגשי אחד, ומן הצד השני תופעות כגון נלהבות, עליזות וסיפוק. המחבר מכיר בכך שכל בני האדם סובלים לפעמים ממצבי רוח ויכולים להיות, למשל, עצובים ללא סיבה נראית לעין, אבל "המלנכוליים" הם מטבעם כאלה ולכן נתונים תמיד למצבי רוח קיצוניים.¹¹ המלנכוליה עלולה להתפרץ כמחלה אצל כל בני האדם מסיבות שונות, למשל בגלל תזונה לקויה, אבל אצל המלנכוליים הטבעיים תמיד ניכרים הסימפטומים השונים של המלנכוליה.

המלנכוליים הטבעיים נחלקים לשני סוגים: אלה שהמרה השחורה שלהם היא קרה

9 *τό ὁμοῖον θεωρεῖν, perceiving similarities*

10 Philip J. van der Eijk, *Medicine and Philosophy in Classical Antiquity: Doctors and Philosophers on Nature, Soul, Health and Disease*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005

11 "וכיוצא בזה גם באשר לדכדוכים של יומיום: כי לעתים קרובות אנו מצויים במצב של צער, אך אין ביכולתנו לומר מה מקורו, ולעתים אנו שרויים בעליצות שמקורה אינו ברור לנו. ריגושים מן הסוג הזה, וכאלה שנוהגים לכנות "שטחיים", מתעוררים במידה מסוימת אצל כולם, כי משהו מן הכוח [המחולל אותם] מעורב בין היסודות של כל בני האדם. אבל האנשים שאצלם הריגושים האלה חדורים לעומק, הללו כבר נושאים אותם כתכונות אופיי". תרגום גבריאל צורן, כאן.

והם דיכאוניים, עצלנים ונרפים, ולעומתם אלה שהמרה השחורה שלהם חמה והם הופכים משוגעים, חכמים, ארוטיים, מלאי תשוקה, זריזים או נוטים לפטפטנות. עוד נאמר שתגובה אופיינית למצבי סכנה אצל המלנכוליים הקרים היא רעד וחרדה, ואילו אצל המלנכוליים החמים התגובה היא גילוי של אומץ לב. המאפיין האחרון שמזכיר המחבר האריסטוטלי הוא הנטייה האובדנית, שאופיינית למלנכוליים מבוגרים.¹² ניתן לומר שבפרובלמטה המחבר אומנם עוסק בהשפעת המלנכוליה על האישיות, אבל הוא אינו מוותר על תיאור התופעות האחרות שנובעות ממנה ושאין בהכרח קשורות לשאלה הפותחת את החיבור. במילים אחרות, הדיון במלנכוליה נשאר בתוך מסגרת של מחשבה פילוסופית-רפואית המסבירה את עצמה באמצעות תאוריית הליחות, זו שמקורה בפילוסופיה הפיתגוראית ובהמשך בכתבים ההיפוקרטיים.

עם זאת, קיים ויכוח עד כמה החיבור פרובלמטה משקף השפעה היפוקרטית ישירה ועד כמה הוא תואם את השקפותיו של אריסטו על המלנכוליה, אלה הבאות לידי ביטוי בכתבים אחרים המיוחסים לו.¹³ ויכוח זה אינו מענייננו כאן, אפשר רק לציין רק שעמדתו של אחד החוקרים המובילים בתחום, פיליפ ואן דר אייק, היא שאריסטו מציג הגדרה מקורית משלו למלנכוליה.¹⁴ העניין המרכזי מבחינתנו הוא ששתי התפיסות (ההיפוקרטית והאריסטוטלית) מעמידות בראש רשימת מאפייני המלנכוליה את ההפרעות בשינה, החרדות, הפחדים, הצער או היגון וכמובן הדכדוך, שאצל היפוקרטס הוא נקרא דיסת'מיה *δυσθυμία* ואצל אריסטו – את'מוס *ἄθυμος*, שמשמעותו ככל הנראה קרובה יותר לאדישות או למה שכיום היינו מכנים 'אפטיה'.

אומנם התפיסה ההיפוקרטית מדגישה את הביטויים הפיזיים של המחלה, ואף מתארת כמה מאפיינים שהתפיסה האריסטוטלית אינה מתייחסת אליהם (כגון צבע השתן ופריחות על העור), אבל היא אינה פוסחת על תיאור הביטויים הנפשיים בה. ההבדל העקרוני בין שתי התפיסות הוא בכך שבניגוד לזו ההיפוקרטית, האריסטוטלית מדגישה את המלנכוליה כמעצבת אופי. בעוד התפיסה ההיפוקרטית מציגה גישה הוליסטית, לפיה המלנכוליה היא מכלול של תופעות פסיכו-פיזיות מגוונות, התפיסה האריסטוטלית מציגה סכמה קוטבית שבה עומדים זה כנגד זה המלנכוליה הקרה מול המלנכוליה החמה, השיגעון מול הדיכאון והגאונות היצירתית מול הנרפות והליאות. הבדל חשוב נוסף הוא הבדל מגדרי. בכתבים ההיפוקרטיים אין הבחנה בין נשים וגברים, בני מעמדות וגילאים שונים, ואילו אריסטו או תלמידו מתייחסים לדוגמאות גבריות בלבד (חוץ מאשר באזכורן של הסיבילות בהקשר הספציפי של המלנכוליה כמחוללת מצב פסיכו-פיזי אקסטטי) וכך הופכת המלנכוליה לתופעה המזוהה עם המין הגברי.¹⁵

מחקרו של ואן דר אייק מתמקד בניסיון שמציגה התפיסה האריסטוטלית להסביר את אופיו של האדם, התנהגותו וכישרונותיו. הוא מדגיש כי הדיון במלנכוליה מאפשר

12 Aristotle, הערה 1 לעיל, עמ' 293–295.

13 van der Eijk, הערה 10 לעיל, עמ' 139–140, 150–155.

14 שם, עמ' 154–155.

15 בעניין זה ראו: הערה 38 להלן.

לאריסטו (ולתלמידיו) להוכיח שהטבע (φύσις) הוא הגורם המעצב את אופיו של האדם ואת התנהגותו. ואן דר אייק עוסק בעיקר בשאלת הקשר שבין מלנכוליה וגאונות ובתוך כך הוא מסביר מדוע מחבר הפרובלמטה מביא כדוגמה ל"גאונים מלנכוליים" את שלושת הפילוסופים הגדולים אמפדוקלס, סוקרטס ואפלטון, אך הוא מתעלם מכך שבפתח החיבור מוזכרים גם שלושה גיבורים מיתולוגיים: הרקלס, איאקס ובלרופונטס. בספר שבתאי ומלנכוליה כותבים פאנובסקי, סקסל וקליבנסקי, שבתקופה הקלסית, בעקבות אפלטון וכותבי הטרגדיות, החלו גיבורים מיתולוגיים מסוימים להיתפס כמלנכוליים,¹⁶ אבל יש לשים לב שמחקרם ממוקד בגיבורי הטרגדיות ולא בגיבורים מן האפוס ההומרי. המחקר, אם כן, לא התייחס עד כה לכך שהחיבור האריסטוטלי נשען על שלוש דוגמאות מן השירה ההומרית דווקא לצורך הגדרתם ואיפיונם של הטיפוסים המלנכוליים. בקריאה שאנו מציגים כאן נשלים את החסר ונציע פרשנות משלנו:

הרקלס הוא הגיבור הראשון המוצג בחיבור כדוגמה לטיפוס שמטבעו היה מלנכולי ושעל שמו נקראה מחלת האפילפסיה "המחלה הקדושה".¹⁷ המלנכוליה של הרקלס גרמה לו להרוג את ילדיו בהתקף אקסטטי ולבסוף להיעלם על הר אואטה. "דברים כאלה קורים לעתים תכופות בשל המרה השחורה. גם ליסנדרוס הלקוני סבל מכאבים כאלה לפני מותו", מציין המחבר האריסטוטלי,¹⁸ אך אין הוא מפרט מהן אותן נסיבות או מהם מאפיינייה של המלנכוליה של ליסנדרוס; המחבר הניח, כנראה, שקוראיו מכירים את הדמות ואת הסיפור הקשור בה, כפי שהם מכירים את הרקלס ואת סיפורו, ולכן הסתפק באזכור תמציתי בלבד. פיטר טוהי טוען שהכוונה היא לדמויות המופיעות ומעוצבות בטרגדיות הקלסיות.¹⁹ אותה טענה מופיעה גם בספר שבתאי ומלנכוליה ובהערות השוליים של תרגום החיבור בסדרת תרגומי Loeb.²⁰

שני גיבורים נוספים המוצגים כטיפוסים מלנכוליים הם איאקס ובלרופונטס.²¹ את איאקס המלנכולי מתאר המחבר האריסטוטלי כמי "שיצא מדעתו" ואילו את בלרופונטס הוא מתאר כמי שהפך למתבודד.²² תיאורו של בלרופונטס אף מלווה בציטוט מתוך הספר השישי של האיליאדה:

16 Klibansky, Panofsky, Saxl, הערה 7 לעיל, עמ' 30-41.
17 "שכן הלה היה בעל טבע מסוג זה, וזו הסיבה לכך שהקדמונים כינו את התקפיה של מחלת הנפילה על של שמו – המחלה הקדושה". תרגומו של גבריאל צורן, כאן.

18 שם.
19 Peter Toohey, *Melancholy, Love, and Time: Boundaries of the Self in Ancient Literature*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 2004, pp. 147-152

20 Klibansky, Panofsky, Saxl, הערה 7 לעיל, עמ' 277.
21 בלרופונטס – בנם של בת תמותה – מלכת קורינתוס והאל פוסידון, לוכד פגסוס הסוס המכונף והורג הכימרה (מפלצת יורקת אש, בעלת ראש של אריה, גוף של עז וזנב נחש). ביקש להגיע אל האולימפוס על גבו של פגסוס ועל יומרנות זו נענש בידי זאוס. לאחר שסר חנו מעם האלים ובני האדם נעשה נודד מנודה ועצוב. איאקס – בנו של טלאמון מלך סלאמיס, ואחד הגיבורים שנלחם במלחמת טרויה, בצבאו של אגממנון. לאחר מות אכילס, איאקס ואודיסאוס מתווכחים מי מהם ראוי לזכות במגן המפורסם שלו. אודיסאוס זוכה במגן ואיאקס מתאבד. איאקס לא סולח לאודיסאוס גם לאחר מותו, כשאודיסאוס מבקר בשאול.

22 ἐρημος: ארמוס ביוונית משמעותו בדידות או התבודדות. באנגלית – solitary. מתוך המושג ארמוס נוצר המושג המאוחר יותר הרמיט, שמשמעותו הדתית-נוצרית היא מתבודד.

אַחַר כִּי נִבְאֵשׁ בְּלִרְפוּנְטָס בְּאֵלִים בְּכָלָם,
הָיָה הוּא נֶעַ וְנָד בְּשִׁדְמוֹת אֲלִיּוֹן עֲרִירִי,
כָּאֲבוּ נֶעֱכָר בְּלִבּוֹ, מִתְרַחֵק מִנְתִּיבוֹת בְּנֵי אָדָם,
וְאָרְס לֹא־יִשְׁבַּע בְּקִרְבוֹת הַמֵּית אֶת־בְּנוֹ אֶת־אִיסְנַדְרוֹס²³

טוהי טוען שמעט מדי ידוע על דמותו של בלרופונטס ולכן אין אפשרות לנתח את המלנכוליה שלו.²⁴ אומנם יש אמת באמירה שדמותו של בלרופונטס אינה ידועה ביותר, אבל מבין שלושת הגיבורים המיתולוגיים המוצגים בפתח החיבור כטיפוסים מלנכוליים, רק אזכורו של בלרופון מלווה בציטוט שירי מתוך האיליאדה להומרוס. לאור זאת עולות התהיות: מה נמצא בציטוט המסוים הזה, ששיקף את המלנכוליה עבור המחבר האריסטוטלי? ומדוע רק אזכור דמותו של בלרופונטס מלווה בציטוט? יתרה מזו, מדוע הומרוס (לא סופוקלס ולא אוריפידס) הוא המשורר המצוטט פעמיים בחיבור המוקדש לדיון במלנכוליה? טוהי, כמו גם חוקרים אחרים, לא מתעכבים על שאלות אלה, שלדעתנו הן עקרוניות.

מחבר הפרובלמטה מספר, אם כן, על בלרופונטס שברח אל מקומות מבודדים ונטושים, ומצטט מתוך האיליאדה להומרוס טורים שבהם מתואר מצבו הנפשי לאחר שסר חנו מעיני האלים. בלרופונטס מוצג ככאוב שנפש עכורה, המתבודד ומתרחק מחברת בני האדם, ובורח אל ערבות איליון בזמן שבנו מומת על ידי האל ארס. בתיאור ההומרי לא מופיעה המילה מלנכוליה ואין שום התייחסות למצב מחלתי של בלרופונטס או ניסיון להגדיר את מצבו הנפשי בכלים רפואיים או פילוסופיים. מדובר בתיאור לירי, תמציתי ומעודן, אופייני לשירת הומרוס,²⁵ שאותו מצא המחבר האריסטוטלי מתאים לתפיסתו את המלנכוליה, וזאת למרות שאין בו אף אזכור של הסימפטומים הפיזיים של המחלה (חום גבוה, אובדן תיאבון, הפרעות בשינה, רעד וכד'). המאפיינים המלנכוליים עליהם מצביע המחבר באמצעות הציטוט הם נפש עכורה, בדידות, כאב ואבל.²⁶ הביטוי ההומרי הוא "ת'ומון קטדון" (θυμόν κατέδων), נפש טרופה, אכולה או קרועה לגזרים. הומרוס מתאר את נפשו השסועה של בלרופונטס כנפש שאיבדה את צורתה או את שלמותה, שנפלה טרף לצער ולאובדן.

המחבר האריסטוטלי נעזר ביכולתה של השירה ההומרית לתמצת את החוויה המלנכולית ולזקק אותה כדי לדון בחיבורו במשמעותה הפילוסופית. טענתנו היא כי פנייתו להומרוס נובעת בדיוק מאותה הסיבה שבגללה הוא מציג את המשוררים כגאונים מלנכוליים – כי השירה יוצרת מטפורות המזקקות את החוויה האנושית ולוכדות אותה

23 הומרוס, איליאדה, שיר 6 שורה 200–203, מיוונית: שאול טשרניחובסקי, תל אביב: עם עובד, 1987, עמ' 137.

24 Toohey, הערה 19 לעיל, עמ' 152.

25 על עיצובם של מצבים נפשיים ושל רגשות בשירה ההומרית ראו: ג'קלין דה רומיי, הומרוס, מצרפתית: מרדכי שניאורסון, ירושלים: מוסד ביאליק, 1993, עמ' 45–62; 78–100.

26 המטפורה "נפש עכורה" מעניינת כאן במיוחד כי היא מתארת מצב ולא סימפטום. טשרניחובסקי בחר בתרגומו את הפועל "נעכר". האם ניסה לרמוז אל אותה קדרות או כהות המזוהה עם הליחה (המרה) השחורה? בין אם הקשר מכוון או מקרי, תרגומו של טשרניחובסקי מעצים את האפקט המלנכולי של התיאור.

באופן שמשמר את חיותה; השירה משפיעה על הקורא מבחינה רגשית, ומעבירה אליו את התחושה המלנכולית, בעוד הפילוסופיה עוסקת בהגדרתה. במילים אחרות, הכותב האריסטוטלי, בהיותו מודע לאופיו הפילוסופי של חיבורו, בחר בציטוט מתוך השירה ההומרית שיהיה כאבן הראשה בטיעונו. למרות שמדובר בטור שירי בודד, הרי הוא זה המחזיק את כל המבנה הפילוסופי שמגיע אחריו. לא מדובר רק ברפרנס אינטלקטואלי, מדובר בטכניקה של כתיבה המבקשת לתקף את רעיונותיה, אסתטית ותרבותית. באמצעות הציטוט מתוך הומרוס פונה הכותב האריסטוטלי אל נפשו של הקורא ואל מאגר זיכרונויותיו. במשפט המופיע לאחר הציטוט מן האיליאדה, הוא אף מחזק את הדברים באומרו שגיבורים רבים אחרים (את שמותיהם הוא לא מציין) סבלו גם הם באופן דומה לזה של הרקלס, איאקס ובלרפונטס.²⁷ ממשפט זה משתמעת, לדעתנו, הפנייה ברורה מטעם המחבר האריסטוטלי אל גיבורים הומריים נוספים, גיבורים יוצאי דופן, הסובלים מנפש עכורה ושסועה, מצער ומבדידות.

הציטוט השני מתוך כתבי הומרוס, מופיע בהמשך החיבור כאשר המחבר מסביר כי המלנכוליה פועלת על הנפש כפי שהיין פועל עליה: בהשפעת היין אנשים מסוימים נעשים עליזים יתר על המידה, או פטפטנים, ואחרים נעשים עגמומיים ויש כאלה שנעשים מהירי חימה. כך בדיוק פועלת המלנכוליה, והדבר נכון גם לגבי התשוּקה, תופעה ההופכת את המלנכוליים לאנשים יצריים מאוד. בהקשר הזה מובא הציטוט מתוך האודיסיאה: "בדמעות אתמוגג, כי ליבי עברו היין" (אודיסיאה 19, 122).

המחקר אינו מתייחס לשאלה מדוע נבחר דווקא הציטוט הזה מתוך האודיסיאה, על ידי (פסיאודור-) אריסטו, ותשובתנו לשאלה הזאת היא כדלקמן: בשיר התשעה-עשר של האודיסיאה יושב אודיסאוס המחופש לאורח זר, עם פנלופה החוקרת אותו על מוצאו ושואלת: "מי אתה? מי שבט? מאיזו עיר, מי הוריך?" (שם, 19, 105). בתשובתו מפציר בה אודיסאוס שלא תשאל אותו שאלות כאלה, המזכירות לו את ביתו הרחוק, שאליו הוא מתגעגע געגועים מרים וכאובים: "אל תשאל לי שבטי לדעת ארץ אבותי, / ולא תעציבי את רוחי להוסיף לי צער על צער..." (שם, 19, 116-117). אודיסאוס מבקש מפנלופה שלא תעורר בו את הנוסטלגיה, את זיכרון ביתו ואת כאב הגעגועים לשוב אליו, כי אם תעשה זאת הוא יבכה וייאנח כמו אדם "שעברו יין" (טור 122) ואין הדבר מנומס מצדו של אורח. במילים פשוטות, אודיסאוס אומר לפנלופה שאין הוא רוצה להיעשות מלנכולי במחיצתה, כפי שלא היה רוצה להשתכר בנוכחותה, כי הדבר ייחשב לגסות רוח.²⁸

שני דברים חשובים ניתן ללמוד מן הבחירה בציטוט הזה: האחד הוא שהמצב הנפשי המלנכולי נתפס כמבייש וכלא ראוי, כמו מצב השיכרות. השני הוא שבחירתו של המחבר האריסטוטלי לצטט פעמיים מתוך השירה ההומרית היא עדות לכך ששירה זו הייתה הרפרנס הראשון והמוכר ביותר לרגשות כמו בדידות, אבל, צער, נוסטלגיה – או במילה אחת כוללת: מלנכוליה.

מקומה הייחודי של שירת הומרוס בחיבור האריסטוטלי על אודות המלנכוליה

27 "ונראה כי רבים מן הגיבורים האחרים סבלו גם הם באופן דומה". תרגומו של גבריאל צורן, כאן.
28 הדבר מזכיר כמובן סצנות אחרות שבהן אודיסאוס, כמו גם טלמוכוס, מסתירים את בכיים כאשר הם במעמד של אורחים בחצרות המלכים שאליהם הם מגיעים.

וההתייחסות של מחבר החיבור לגיבורים המלנכוליים כפי שהם מעוצבים על ידי שירה זו, מעידים לדעתנו על כך שהיצירה ההומרית הייתה – ועודנה אמורה להיות – חלק בלתי נפרד מהשיח על אודות המלנכוליה, למרות שעד כה לא הוכרה ככזאת.

התפיסה היוונית העתיקה של המלנכוליה זכתה לעדנה מחודשת באירופה של העת החדשה המוקדמת. רוחה של המלנכוליה המרחפת מעל ליחות הגוף נתפסה כְּזו המאפשרת למשורר המשוגע להגיע לפסגות יצירתו, אך גם כזו הגורמת בושה לאדם עקב החולשה והבלבול המתגלים בנפשו המלנכולית. הרנסנס היה מעין "תור הזהב" של המלנכוליה,²⁹ כלומר הוא פרק זמן מתמשך שבו היה למלנכוליה תפקיד משמעותי לא רק בעולם של רפואת הגוף ורפואת הנפש, אלא גם כמסמן תרבותי חשוב. המלנכוליה הפכה לנושא שבו דנו בספרות, באמנות החזותית ובמסגרות של דיונים פילוסופיים כלליים, וכל אלה שיקפו, מן הסתם, את הרוח המלנכולית ששררה באותן שנים. ניתן להניח שתקופה זו הייתה מלנכולית במיוחד בגלל האירועים הקשים שהתרחשו בה בזה אחר זה, בצמידות, לאורך שלוש מאות שנה: המוות השחור במחצית המאה ה-14, מלחמות הדת של המאות ה-16 וה-17, ובמהלך המאה ה-17 ההיטלטלות של המדע החדש בין מצוקות גדולות ותחושות אפוקליפטיות לבין השאיפה האנושית לשלמות בעולם הזה. אומללותו של הרנסנס קיבלה את הגוון הייחודי לה עקב הניגודים החריפים שנוצרו בין האסונות האובייקטיביים לבין תסמונות הסבל הפנימיות, בין מצוקות העולם והצער הדתי לבין האידיאליזם הנועז של בני התקופה שהתבטא למשל במאבק בסכולסטיקה, במאבק בכנסייה הקתולית, או בהכרה בכבוד האדם ובתפיסה כי יש לאנושות היכולת לעצב את המחשבה ואת הרצון בהתאם לערכי המוסר הקלסיים הגבוהים ביותר תוך אחיזה בתורת הגאולה הנוצרית.³⁰

יש לציין שהוגי הרנסנס אומנם אימצו את מושגי העולם הקלסי בבואם לדון במלנכוליה, אך היו בגישתם מספר הסטים בעלי משמעות. כבר אצל פטררקה או ליאון בטיסטה אלברטי, ניתן לראות שהמלנכוליה אינה נתפסת כמצב המיוחד לאנשים יוצאי דופן, אלא היא בת לווייה אופיינית גם לאיש הספר או למלומד הפשוט, ובהתאם לכך, העדיפו הוגי הרנסנס שלא להתמקד בדרכים לריפוי תחלואיה של המלנכוליה, אלא לעסוק בשאלה, איך להתגבר על הסבל הנגרם על ידה. הם תהו כיצד ניתן לטפל במועקה הנגרמת בשל עודפי המרה השחורה: מצד אחד להביא לשלווה ולרוגע המאפשרים לדמיון האנושי להתחבר למעייני היצירה, ומצד שני לשמר את ההשראה שהמלנכוליה מאפשרת לאמן או לאיש הספר.

לכך מצטרף ההיבט האסטרונומי שמאמצת ההתבוננות במלנכוליה בעקבות ספרו של המלומד הפלורנטיני מרסיליו פיצינו, שלושה ספרים על החיים (1481).³¹ פיצינו מתמקד

Jean Starobinsky, *A History of the Treatment of Melancholy from the Earliest Times to 1900*, Basel: J. R. Geigy, 1962, p. 38

30 Elliot M. Simon, *The Myth of Sisyphus: Renaissance Theories of Human Perfectibility*, Madison: Fairleigh Dickinson University Press, 2007, p. 136; Mitchell B. Merback, *Perfection's Therapy: An Essay on Albrecht Dürer's Melencolia I*. New York: Zone Books, 2017.

31 Marsilio Ficino, *Three Books on Life*. A Critical Edition and Translation with Introduction

בפסקת הפתיחה של הפרובלמטה, שבה המחבר האריסטוטלי מדגיש את היצירתיות יוצאת הדופן של המלנכוליים, ובהמשך מעלה פיצ'ינו שאלה העולה מתוך החיבור ותוהה אם ניתן ליחס את הישגיהם הייחודיים לתבנית המלנכולית עצמה. הוא אומנם מקבל את העמדה כי הכישרון האנושי אינו יכול לפעול על המחשבה ללא עזרה חומרית,³² אבל קושר בין המרה השחורה לבין ההשפעות האסטרליות (כוכביות). על ידי כך מקנה פיצ'ינו למלנכוליה מצע קוסמולוגי, ומציג אותה כאלמנט הנוצר מתוך חיבורם של שני קצוות השמים. על פי זאת, הנפש המלנכולית נשלטת מצד אחד על ידי תנועתו האטית של סטורן (שבתאי),³³ ומצד

אחר היא נשלטת על ידי הארץ הקרה והיבשה הניצבת ללא תנועה במרכז היקום. סטורן (שבתאי) הוא כוכב הלכת המרוחק ביותר ביקום התלמאי ואת תכונותיו הוא מקבל מקרונוס, האל היווני המקביל לסטורן הרומי השולט בזמן. קרונוס הוא אל הזמן האוכל את ילדיו ובד בבד גם מייצג של תור הזהב של העולם שחלף ועבר לו. סטורן-קרונוס הוא האחראי על החזיונות והחלומות, כלומר על ידע הנובע מהשראה עליונה.³⁴ מרקורי (כוכב חמה) הוא כוכב הלכת השולט בפעילות האינטלקטואלית האנושית והוא זה המחבר בין קצוות השמים; מבחינה זאת המלנכוליה מודגשת כמאפיינת הכרחית של כל מלומד באשר הוא.³⁵ פיצ'ינו ראה זאת כסמל לדמותו של איש הספר השואף אל הנשגב והעליון ובה בעת מעמיק לחקור, ולמעשה, כל אנשי הספר נתפסו בעיניו כאחוזים בתודעה של חלוף הזמן וארעיות הקיום כנגד הנצח חסר התנועה של האלוהות. בעקבות תובנותיו אלה, טוען פיצ'ינו בחלק הראשון של ספרו (העוסק בבריאותם של המלומדים, *de studiosorum sanitate tuenda*) כי ישנה אפשרות למלנכוליה מטיבה, שכן קיים גוון מסוים של ליחה המעניק ליחיד יכולות שכליות יוצאות דופן הקשורות לדמיון היצירתי ואף ליכולת נבואית. כאשר המרה השחורה המתערבבת בדם ובמרה צהובה, היא מקבלת גוון זהוב-ארגמני המוקרן מן הלב כמו קשת בענן. כתוצאה מכך נוצרת רוח מעודנת

and Notes Carol V. Kaske and John R. Clark. Tempe, Arizona: Medieval & Renaissance Texts and Studies in conjunction with The Renaissance Society of America, 1998

Noel Brann, *The Debate over the Origin of Genius during the Italian Renaissance*, Leiden: Brill, 2002, p. 82

Klibansky, Panofsky, Saxl, הערה 7 לעיל, עמ' 133–158.

שם, 34.

35 "משום שעל פי האסטרונומים הן כוכב חמה, המביא אותנו לחקור בדברי תורה (*doctrina*), והן שבתאי המביא אותנו להתמיד בחקירתנו בתורה ולשמר את שגילינו, שניהם קרים ויבשים (ואף אם יקרה שכוכב חמה אינו קר, עדיין הוא יהיה יבש ביותר משום קרבתו לשמש), וכך גם הטבע המלנכולי על פי אנשי הרפואה. וטבע זה כוכב חמה ושבתאי מעניקים לאלה ההולכים בעקבותיהם (*eorum*) (*sektoribus*), המלומדים (*literarum studiosis*), והם דואגים לשמרו ולהעצימו יום ביומו. הסיבה הטבעית נדמית שמתוך חתירתם אחר המדעים (*scientias*), ובמיוחד אלה הקשים, הנפש (*anima*) מחויבת לסגת אל תוך עצמה, מן הדברים החיצוניים אל הפנימיים כאילו מהיקף המעגל אל מרכזו, ובשעה שהנפש מהררת היא חייבת להישאר ללא תנועה במרכז עצמו (כפי שאני עלול לומר) של האדם. כעת בכדי לאסוף את עצמו מן ההיקף אל המרכז, ולהיקבע במרכז, זוהי מעל הכול תכונתה של הארץ עצמה, שהמרה השחורה דומה מאוד (*persimilis*) אליה. [...] ובהיותה דומה (*similis*) למרכזו של העולם, היא מכריחה (*cogit*) את החקירה לפנות אל מרכזם של נושאים מסוימים (*rerum singularum*), והיא נושאת את החוקר לעיין במה שהוא הגבוה ביותר, שהוא אכן נמצא בקשר הדוק עם שבתאי, כוכב הלכת הגבוה ביותר. העיון עצמו, מבחינה זו, באמצעות איסוף ודחיסה מתמידים מביא לטבע דומה לזה של המרה השחורה". Ficino, הערה 31 לעיל, עמ' 112–114 (התרגום שלי, רח"מ).

ומוארת המתפשטת בגוף, ובשל דמיונה לליבת הארץ היא גורמת לנפש המלנכולית לחפש אחר המהות העמוקה של כל הדברים. כך, על פי פיצ'ינו, מאפשרת המלנכוליה לכישרון האנושי לבוא לידי ביטוי במלואו, להשתחרר ממגבלותיה של המסורת ולאפשר לדמיון הפואטי ליצור ולגלות "אמנויות ומדעים אשר אוזן לא שמעה ועין לא ראתה מעולם."³⁶ התפיסה הזאת של המלנכוליה משכה את עיקר תשומת הלב של הוגי המאה ה-16, גם אם הם לא תמיד הקפידו על ההבחנה של פיצ'ינו בין המרה השחורה הרגילה לבין זו הארגמנית והמוזהבת. פרקסטורו (Girolamo Fracastoro, 1478–1553), ויוס (Juan Luis Vives, 1493–1540) ומלנכתון (Philip Melanchthon, 1497–1560) הלכו בעקבות פיצ'ינו וציינו כי המלנכוליה המטיבה נוצרת מערבובה של המרה השחורה בליחות גופניות אחרות. הרופא ההולנדי יאסון פרטנסיס (Jason Pratensis, 1486–1558) מציין בספרו *De cerebri morbis* (1549) כי המלנכוליה המטיבה "הולכת ומתחממת [...] ובכך נוטה ליבש את האפר המלנכולי של העצבות ובמקומו לייצר את אותה בהירות, חדות ומוכנות המחוברת [...] עם גדולה אנושית."³⁷

הקישור בין מושג המלנכוליה המטיבה לבין ההיבט האסטרולוגי הפך את המלנכוליה מתסמונת רפואית גרידא לסימן היכר מעמדי. הקרבה אל הכוכבים ואל דמויות מיתולוגיות הקשורות בהם, והזיקה של המלנכוליה אל הגות פילוסופית מעמיקה, הפכו אותה לנחשקת בעיני בני המעמדות העליונים. דמותו של "המלך הפילוסוף" האפלטוני נרמזה בדמותו של הנסיך המלנכולי, ובכך קיבלה המלנכוליה גם גוון מלכותי עם חיבור אל עולם הכוח הפוליטי. בנוסף על כך, קיבלה המלנכוליה גוון מגדרי ברור, ולמרות ייצוגה הוויזואלי בדמות נשית הייתה גברית במהותה.³⁸ ג'וליה שיזארי טוענת שמאז אריסטו, נתפסה המלנכוליה במחשבה המערבית כמעלה גברית בעוד הדיכאון שנחשב לרגש נחות יותר התאפיין כנשי.³⁹ לקראת סוף המאה השש עשרה חל שינוי בתפיסת המלנכוליה, כשהלכה והיטשטשה

36 לואן בטיסטה אלברטי, "מכתב הקדשה לפיליפו די סר ברונלסקי", משה ברש (עריכה ותרגום), על הציור, פרקים בתיאוריה של אמנות הרנסאנס והבארוק. ירושלים: מגנס, 1989, עמ' 54.

37 מצוטט אצל, H. C. Erik Midelfort, *A History of Madness in Sixteenth Century Germany*, Stanford: Stanford University Press, 1999, pp. 155–156 [התרגום שלנו, נ"ו/רח"מ].

38 כמובן שהיו כמה יוצאות מן הכלל כמו הנסיכה אליזבת מבוהמיה, או מרגרט קבנדיש. על מלנכוליה וגבריות, ראו: Juliana Schiesari, *The Gendering of Melancholia: Feminism, Psychoanalysis, and the Symbolic of Loss in Renaissance Literature*, Ithaca: Cornell University Press, 1992; Lynn Enterline, *The Tears of Narcissus: Melancholia and Masculinity in Early Modern Writing*, Stanford: Stanford University Press, 1995

39 Schiesari, *The Gendering of Melancholia* 2–7; 32–95; From p. 7: "Depression became translated into a virtue for the atrabilious man of letters. And it is significant that melancholia – at least this form of it – became an elite 'illness' that afflicted men precisely as sign of their exceptionality, as the inscription of genius within them. The fluctuations between 'exultation and despair' became a hallmark whereby the homo melancholicus defined his difference from the common crowd or vulgus... Depression for the "qualified" men thus became a sign of spiritual greatness that, in turn, empowered such men to capitalieze on their difference by making it a difference that counts.". Schiesari, עמ' 2–7, 32–95, הציטוט מעמ' 7. גם ג'ניפר ראדן מצביעה על השאלה המגדרית שמעלה השיח על אודות המלנכוליה ומפנה למחקרים נוספים שעוסקים בה. ראו: Jennifer Radden, "Is This Dame Melancholy?: Equating Today's Depression and Past Melancholia", *Philosophy, Psychiatry, & Psychology*, 10, (March 2003), pp. 37–52

ההבחנה בין המלנכוליה המטיבה והנישאת לבין זו המכבידה והנחותה. נשגבותו של הגבר המלומד לא הצליחה להיפרד מתחושות הסבל והמועקה של המרה השחורה המכבידה, בד בבד עם ייחוסה למעמדות הנמוכים ולנשיות. ההבחנה בין המרה השחורה העדינה, המובילה את הנפש המלנכולית לתסיסה יצירתית, לבין הליחה הכבדה הגורמת לחולשת הדעת ולחולשת הגוף לא הייתה ברורה והמצב המלנכולי נידון לעבור למודוס אחר. אנשי רפואה ומחברי ספרי יעץ בדבר בריאות ואורחות חיים, כמו למשל תומס וולקינגטון (Thomas Walkington, 1575–1621 c.) קבעו כי מכל ארבע הליחות המלנכוליה היא "חסרת המזל והאויבת הגדולה ביותר של החיים",⁴⁰ וטימותי ברייט (Timothy Bright, 1549–1615 c.) הסביר כי המלנכוליה היא שחורה וכבדה "ומעכירה את בהירותן" של כל שאר הליחות ו"משחיתה את טוהרתן עם הערפילים של הריירת הזו".⁴¹ המשורר ואיש הדת האנגלי ג'והן דון (John Donne), בעת שנפל למשכב עקב מגפת קדחת שפשטה בלונדון בשנת 1623, הרהר בכאב הגופני ובמחלה שתקפו את גופו ואת נשמתו, ובתוך כך זיהה את הסיבה העיקרית לחוליו במצב המלנכולי הכרוני שסבל ממנו: "אך מה עשיתי כדי לטפח או כדי לשאוף אדים אלה? הם אומרים לי שזו המלנכוליה שלי: האם שאבתי אותה, האם שתיתי את המלנכוליה לתוך עצמי? זוהי מלאות מחשבת, האם לא נוצרתי בכדי לחשוב? זהו תלמודי: האין ייעודי נועד לכך? לא עשיתי דבר, מתוך רצון ועקשנות למען זאת [להיות מלנכולי], ועדיין עליי לסבול מכך, ולמות משום כך".⁴² התפיסה השלטת הייתה שהמלומד נידון לחיי סבל ומכאוב בעצם היותו איש ספר והגות, ושאינן בחיי העיון משום מזור לעינויי הנפש והגוף הכרוכים במצבו המלנכול. יתרה מזאת, המלנכוליה נתפסה כחותרת תחת שאיפתה של הנפש אל האמת. לטענת אנשי הרפואה של התקופה, עיקר השפעתה של המרה השחורה היתה על היכולת הקוגניטיביות של הנפש ובעיקר על הדמיון והתבונה: "מלנכוליה היא לכן סוג של סכלות שאינה מלווה בחום, אלא בפחד ועצבות. אנו מזהים סכלות זו כאשר אחד מכשירי המחשבה העיקריים כמו הדמיון או התבונה מתקלקל. כל האנשים המלנכוליים דמיונם מוטריד, משום שהם בונים עם עצמם אלף המצאות וגופים פנטסטיים, שלמעשה אינם בנמצא; ולעתים קרובות תבונתם התקלקלה גם כן".⁴³

40 Thomas Walkington, *The Optick Glasse of Humors*, London, 1607, p. 65 [התרגום שלנו, נ"ו/רח"מ].

41 Timothy Bright, *Treatise of Melancholie*, London, 1586, p. 100 [התרגום שלנו, נ"ו/רח"מ].
 42 "But what have I done, either to breed, or to breath these vapors? They tell me it is my Melancholy: Did I infuse, did I drinke in Melancholly into myself? It is my thoughtfulness, was I not made to thinke? Is it my study: doth not my Calling call for that? I have don nothing, willfully, preversly toward it, yet must suffer in it, die by it". John Donne, *Devotions upon Emergent Occassions*, Anthony Raspa (Ed.), New York and Oxford: Oxford University Press, Erin Sullivan, *Beyond Melancholy: Sadness*: מצוטט אצל: [תרגום רח"מ]. 1987 pp. 62–63
 43 *and Selfhood in Renaissance England*, Oxford: Oxford University Press, 2016, p. 87
 A. I. Shapiro, "Walton and the Occasion for Donne's Devotions", *The Review of English Studies* 9, 33 (1958) pp. 18–22

"Melancholie therefore is a dotage, not coupled with an ague, but with feare and sadness. We call that dotage, when some one of the principall faculties of the minde, as imagination or reason is corrupted. All melancholike persons have their imagination troubled, for that they

היצירתיות שמשרה המלנכוליה על נושאייה והיכולת שהיא מקנה להם להשתחרר מאופני התפיסה הרגילים וממוסרות ההנחות המקובלות, והמאפשרת להם לראות את מהות הדברים באופן אינטואיטיבי, דווקא אלה ייצגו עתה יותר מכול את השחתת הדמיון והתבונה של האדם המלנכולי. המלנכוליה על שני אופניה, הן זה של המרה השחורה הכבדה, חסרת התנועה, והן זה של המרה המזוככת והמתסיסה, נתפסה כסכנה ליכולות הקוגניטיביות האנושיות. ובמילים אחרות, המלנכוליה נעשתה בעיה אפיסטמולוגית: כיצד ניתן להבחין בין יצירי הדמיון לבין המציאות הממשית?

הבנה זו של המלנכוליה עלתה בקנה אחד עם תחייתה של הספקנות הקלסית במחצית השנייה של המאה השש-עשרה,⁴⁴ והעניקה לחשיבה הפילוסופית של התקופה מעין דחיפות מיוחדת: נדמה היה כי ההבנה כיצד ניתן להבטיח את הידיעה האנושית תאפשר גם להתגבר על סכנות המלנכוליה, ותאפשר לרתום את המלנכוליה המטיבה למען חיי העיון, ללא הסבל הכרוך בנוכחותה.⁴⁵

כדי להתגבר על הסבל ועל אי הביטחון האפיסטמולוגי שהיו כרוכים במצב המלנכולי, הציגו הוגי התקופה שתי דרכים שבהן ניתן להגיע לשלוות הנפש: הדרך האחת צידדה במודל הקלסי הסטואי של שליטה מוחלטת של התבונה בגוף ובריגושיו, עד כדי דיכוי כל ריגוש שעלול לזעזע את הנפש. הדרך האחרת הציעה ליצור ידע מסוג חדש, שניתן לכנותו "ידע מלנכולי". הכוונה הייתה לידע המבוסס על יצירת עולמות ועל הנחות היפותטיות, ידע שנוצר תוך כדי עיון מתמטי ושמקורו אינו בחושים אלא בדמיון האנושי. בהתאם, כיוונו הוגי התקופה אל יצירה וחקירה של מצבים שאינם מתקיימים בעולם הפיזיקלי הרגיל (למשל, משאבת האוויר של רוברט בויל היוצרת ריק).⁴⁶ על פי גישה זו, פילוסוף הטבע החדש, כמו האסטרונום או הגאוגרף המופיעים בציוריו של ורמיר, פועל כמו האדם המלנכולי המסתגר בחדרו ועוסק במדידתם של צללי העולם הממשי; בהמשך, על בסיס עולם הצללים, הוא יוצר בדמיונו עולם חדש המייצג אמת חלופית לזו של השכל הישר המבוסס על התפיסה החושית.

האמבלמה של צורת ההתבוננות החדשה הייתה ראשיתה של הלשכה האפלה (Camera obscura) שהצללים והדמויות הוקרנו על קירותיה מבעד לחריץ. מאוחר יותר נוצרו הטלסקופ והמיקרוסקופ שניצלו את השתברויות האור בעדשותיהם. מכשירים

devise with themselves a thousand fantastical inventions and objects, which in deede are not at all: they have verie oft their reason corrupted". André Du Laurens, *A Discourse of the Preservation of the Sight: of Melancholike Diseases; of Rheumes, and of Old Age*, [תרגום ר.ח.מ.], Translated by Richard Surphlet, London, 1599, p. 87

Richard H. Popkin, *The History of Scepticism From Erasmus to Descartes*. New York: 44
Stuart, Harper & Raw, 1964. על הקשר בין מלנכוליה וספקנות בעיקר בנוגע לחוש הראייה ראו:
Clark, *Vanities of the Eye: Vision in Early Modern European Culture*. Oxford: Oxford
University Press, 2007

45 דיון ראשוני בסוגיה זו ראו אצל רו חן-מוריס, "מסעו המלנכולי של דקרט", מבוא לרנה דקרט, רגשות הנפש, מצרפתית: עידו בסוק, תל אביב: רסלינג, 2007.

Chen-Morris, "Imagination and the Passions of the 'New Science' in Early Modern Europe: 46
From Lipsius to Descartes", A. Ben-Tov, Y. Deutsch and T. Herzog (Eds.), *Religion and
Knowledge in Early Modern Europe*. Leiden and New York: Brill, 2013, pp. 49-85

אלה, שמנקודת מבט אריסטוטלית לא יצרו דבר מלבד אשליות אופטיות ודמויות חסרות ממשות, יצרו עולם של צללים ומדידות מתמטיות, ואפשרו לדמיון המדעי לבצע קפיצה אינדוקטיבית אל תמונות עולם חדשות המבוססות על "לא כלום", או במילותיו של ג'והן דון: "וכהרף עין הופך את זה שהיה לא כלום להכול" (And quickly make that, which) "was nothing, All 47. בעוד שבעיני המחבר האריסטוטלי של הפרובלמטטה הידע המלנכולי היה שמור ליחידי סגולה הלפותים בהשראה אלוהית, הרי בעולם של ראשית המאה ה-17 אפפה המלנכוליה את העולם כולו: "ולסיכום, הכול מסכימים כי העולם כולו, וכל חלק ממנו הוא מלנכוליה, או משוגע, סכל" (To conclude, this being granted, that all the) "48. (world is melancholy, or mad, dotes, and every member of it..."

הדרך היחידה לייצב את המצב האנושי הייתה בהקרנת המלנכוליה אל העולם עצמו, שמעתה אין בו ריחות, טעמים ושאר תחושות, אלא רק גדלים מתמטיים בתנועתם, או אטומים בהתנגשויותיהם.

עם התבססותו של המדע החדש מבית מדרשם של גלילאו גליליי, רנה דקרט, אייזק ניוטון וגוטפריד פון לייבניץ, קיבלה המלנכוליה ממד נוסף. מאז ראשיתה של תקופת הרומנטיקה, בעוד המדע החדש התמודד עם שאלת אפשרותו של ידע אודות העולם, ידע הנובע מתוך המתח שבין עולמו הפנימי המסויט של האדם המלנכולי לבין מצב העולם, מאז ראשיתה של תקופת הרומנטיקה הועתקה תשומת הלב של ההוגים אל הניגוד שבין הנפש האנושית המסתגרת במעבדה, כמו הצופה בתוככי הלשכה האפלה, 49 לבין תשוקתה לחוות את העולם באופן בלתי אמצעי, ללא תיווך המכשירים המדעיים. גם כאן, כדי להתמודד עם הניגוד הזה, סיפק המבוכ ששרטט המחבר האריסטוטלי את הדרך להבנת הבעיה, גם אם הפעם הוא הציב לשם כך אישיות מלנכולית יוצאת דופן שלא הייתה אלא האנטי גיבור המודרני, או השתברויותיה של הגיבורה הפוסט-מודרנית, בשלל השתכפלויותיה בתוך אין סוף ההשתקפויות על גבי המסכים ובמרשתות של זמננו. כך נותרת המלנכוליה כאפשרות רב ממדית לייצוג המצב האנושי, והיא אחד הביטויים המרכזיים של העיון חסר הנחת בתעלומות הקיום ובחידותיו.

אוניברסיטת חיפה והאוניברסיטה העברית בירושלים

Raz Chen-Morris, "The Quality of Nothing: Shakespearean Mirrors and Kepler's Visual Economy of Science", O. Gal, and R. Chen-Morris, (Eds.), *Science in the Age of Baroque*, International Archives of the History of Ideas, Dordrecht: Springer Verlag, 2012, pp. 99-118; Raz Chen-Morris, *Measuring Shadows: Kepler's Optics of Invisibility*, University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 2016 [התרגום שלי, רח"מ].

Robert Burton, *The anatomy of melancholy vvhat it is. VVith all the kindes, causes, 48 symptomes, prognostickes, and seuerall cures of it*. Oxford: Printed [by John Lichfield] [התרגום שלנו, נ"ו/רח"מ]. for Henry Cripps, 1628, p. 76

Jonathan Crary, *Techniques of the Observer: On Vision and Modernity in the 19th 49 Century* (October Books). Cambridge: MIT Press, 1990, pp. 25-66